

ASPECTES SIMBÒLICS DE L'OBRA DE REMEDIOS VARO

Per introduir la personalitat de Remedios Varo Uranga, direm de forma molt resumida que a causa de la professió del seu pare, que era enginyer hidràulic i això l'obligava a desplaçar-se per la península ibèrica, va néixer a Anglès, Girona, l'any 1908, i que va morir a ciutat de Mèxic l'any 1963, on s'havia exiliat l'any 1941.

Quatre anys abans d'aquesta data, Remedios Varo havia viatjat a París fugint de la Guerra Civil Espanyola; però aviat es va trobar amb la Segona Guerra Mundial, un altre horror del segle. Varo, pacifista per naturalesa, va anar a Mèxic amb el seu amor d'aleshores, el poeta surrealista Benjamin Péret. Abans, l'any 1930, s'havia casat amb Gerardo Lizárraga, company d'estudis a l'Academia de San Fernando de Madrid, amb el qual va viure un temps a Barcelona, una ciutat que va permetre a la parella seguir de prop l'avantguarda parisina. A Mèxic es va casar amb qui seria l'últim company de la seva vida, un altre exiliat com ella, l'austriac Walter Gruen. Aquest li va donar l'estabilitat econòmica que necessitava per desenvolupar una obra, l'estil de la qual combina el rigor de l'aprenentatge acadèmic europeu amb una imaginació creadora que va augmentar amb el seu contacte amb la màgia de la cultura mexicana.

Avantguardista del surrealisme, l'obra creativa de Remedios Varo es va anar treballant fins a revelar la manifestació artística d'un progressiu coneixement a nivell profund dels diversos aspectes de la condició humana. Podríem dir que la seva obra és com el mapa visual d'una recerca espiritual, d'un camí de transformació de la consciència que es va anar desplegant en una narrativa artística plena de simbolismes. Aquest cim de la seva maduresa artística es va donar a Mèxic durant la dècada dels primers anys cinquanta fins al 1963, any de la seva mort prematura als cinquanta-cinc anys.

El destí de molts artistes exiliats ha passat per un lent procés de recuperació. En el nostre entorn la recuperació de Remedios Varo es va donar en els anys 2008 i 2009, quan es van celebrar al Centre de Cultura de Dones Francesca Bonnemaison i a la Universitat de Barcelona dos seminaris dedicats a la seva obra. Finalment, la pintora tan celebrada a Mèxic es va poder situar en el lloc que li correspon en la terra on va néixer.

A aquests seminaris, hi van acudir les més importants especialistes en l'obra artística de Remedios Varo. L'any 2013, i editades per María José González Madrid i Rosa Rius Gatell, les ponències van ser publicades per l'Editorial Eutelequia amb el títol *Remedios Varo. Caminos del conocimiento, la creación y el exilio*.

Abans de llegir aquests assajos sobre l'obra de Remedios Varo escrits per Janet A. Kaplan, Isabel Castells Molina, Tere Arcq, Rosa Rius Gatell, María José González Madrid, Julia Salmerón, María Alejandra Zanetta, Shirley Mangini i Antonina Rodrigo, ja havíem pogut contemplar alguns quadres significatius de Remedios Varo. Personalment, vaig descobrir l'obra d'aquesta pintora gràcies al llibre *Remedios Varo*, escrit per Estrella de Diego. Publicat per l'Instituto de Cultura de la Fundación Mapfre l'any 2007, Estrella de Diego, bona coneixedora de l'obra de Varo, no dubta a comparar Remedios Varo amb la monja renana del segle XIII, Hildegarda de Bingen, per visionària i per mística. En el llibre d'Estrella de Diego es reproduïxen a tot color un bon nombre d'obres de Varo.

Ara podem preguntar-nos, ¿quin és l'atractiu dels quadres de Remedios Varo? El seu atractiu és la seva misteriosa, estranya i simbòlica imatgeria que, com un imant, ens fa entrar en el món interior d'una pintora que ara sabem que tenia una bona biblioteca de temes hermètics, alquímics i cabalístics. També sabem que havia llegit i anotat els llibres del filòsof armeni conegut amb el nom afrancesat de George Gurdjieff, així com havia llegit els llibres del seu col·laborador, Piotr Ouspensky.

¿Remedios Varo havia conegut Gurdjieff en l'època que va ser a París i en contacte amb el grup surrealista de Breton i Éluard? Entre els seguidors a Mèxic del que Gurdjieff anomenava 'quart camí' o 'quarta via', existia la llegenda que Remedios Varo va ser l'única dels artistes surrealistes que va treballar directament i seriosament amb Gurdjieff. No ens podem estendre, aquí, en el pensament de Gurdjieff. Només cal anotar que, a més dels seus deixebles, Gurdjieff convidava artistes i escriptors a la seva taula. Els surrealistes hi acudien perquè estaven interessats en els misteris de la consciència humana, tot i que en les seves recerques no van passar del nivell intel·lectual i psicològic.

Remedios Varo havia llegit Ouspensky, col·laborador durant molt de temps de Gurdjieff. Un dels seus llibres més coneguts, *Tertium organum*,

escrit originàriament en rus, es va publicar l'any 1922 a Nova York amb gran èxit. De seguida va arribar a Europa i la seva influència es va estendre entre artistes i intel·lectuals rellevants. *Tertium organum* està inspirat en les pròpies experiències d'Ouspensky sobre l'expansió de la consciència, i en les seves argumentacions proposa assolir un nou nivell de pensament envers els temes fonamentals de l'existència humana.

Sens dubte, aquests camins de coneixement basats en experiències del món espiritual van interessar de per vida Remedios Varo. Així, en una trajectòria del tot coherent amb aquest impuls de recerca de la dimensió espiritual de la persona i de l'art com a via de coneixement, l'artista va anar desenvolupant una obra que mostra el seu periple existencial a través d'un original llenguatge simbòlic que, salvant les distàncies, es pot comparar amb el d'El Bosco; també es pot comparar amb el de Jan Brueghel, com apunta Inmaculada de la Fuente al seu llibre *Las republicanas "burguesas"* (Punto de Vista Editores, 2015), on es pot llegir un retrat de Remedios Varo. Fins i tot l'artista Varo es pot comparar amb els artistes esmentats per l'exquisidesa tècnica (pinzellada fina i dibuix precís) amb què l'artista nascuda a Anglès va executar els seus quadres de dimensions no gaire grans, i tan pròxims visualment als retaules que per la seva atmosfera quieta i serena també recorden els de Giotto i Fra Angelico.

Pel poder d'atracció d'unes imatges enlluernadores que revelen el treball espiritual de Varo que es manifesta en l'obra artística, la posteritat de Remedios Varo va trobant hermeneutes que intenten interpretar el seu camí desplegat en imatges simbòliques, és a dir, que manifesten visualment aquesta realitat que és la vida espiritual entrelaçada, és clar, amb la vida ordinària. No en va, Inmaculada de la Fuente diu en el retrat de Remedios Varo que aquesta artista encadenava vida i somnis, i encara podríem afegir: una vivència màgica de la realitat. Així, partint del surrealisme, Remedios Varo va anar més enllà en el seu discurs pictòric. La seva iconografia, d'una gran imaginació creativa, connecta amb el llenguatge alquímic.

Com a protociència humanística, l'alquímia apunta a la metamorfosi, a la reconversió, a la regeneració de l'ésser humà. A propòsit, escriu María José González, una de les seves estudioses: *Les imatges de transformacions i transmutacions físiques són constants en les obres de Remedios Varo, moltes vegades relacionats amb processos de simbiosi: les*

dones i els homes es barregen amb mecanismes, però també amb part d'insectes o altres animals. Un exemple el tenim en la tela Personatge libèl·lula (1955).

En la iconografia simbòlica de Remedios Varo plasmada en les seves enigmàtiques pintures destaquen, en efecte, figures humanes transvestides, com ara la figura de la pintura *La creació de les aus* (1957): en el punt visual més important del quadre es veu una figura femenina amb rostre d'òliba que evoca el símbol de Pal·las Atenea, la deessa grega de la saviesa.

Diu el mitògraf Joseph Campbell que no hauríem de preguntar a un artista pel significat de les seves imatges, ja que les imatges parlen per elles mateixes. Una imatge –diu- Campbell- en ella mateixa no significa res, sinó que la imatge és, de la mateixa manera que nosaltres *som*. La imatge, doncs, apunta al nucli real de les coses, al seu ésser essencial. En la figura-femenina-símbol-de-la-saviesa que amb els seus coneixements crea les aus, podem veure-hi la figura de la Shekinah, o la Presència de Déu, tal com es llegeix al bíblic llibre de la Saviesa: *Ho pot tot, tota sola,/ i sense ella canviar gens, tot ho renova*. I continua: *Ella és la iniciada en els coneixements de Déu,/ és ella qui tria les seves obres*.

D'altres figures de l'obra de Varo apunten al fet de crear alguna cosa al mateix temps que es va produint la pròpia recreació o regeneració personal. L'autora es va fent a ella mateixa a través de la creació de la seva obra, així com l'obra la va modificant, en un procés de vasos comunicants. Algunes de les seves figures les podem interpretar com la transformació alquímica en les seves diverses fases fins arribar a la figura del quadre titulat *La crida* (1961), on es veu una figura femenina que desprèn una aura lluminosa, daurada. I és que a mesura que es fa un treball espiritual de purificació de les nostres aspreses, els metalls impurs de la personalitat es van transmutant en metalls purs com l'or. Així, purs, érem a l'Origen, abans de la Caiguda, abans d'entrar en el Temps. El procés alquímic vindria a ser, doncs, com un camí de tornada a l'Origen. Per aquest motiu, la majoria de quadres de Varo donen la sensació de temps detingut; però això és en aparença, ja que les transformacions metafísiques que es desprenen de les imatges de Remedios Varo són evidents.

L'obra de Remedios Varo és autobiogràfica, fins i tot les figures que pinta recorden la seva efígie. Una autobiografia pictòrica que respon als moviments de la seva vida interior, a la seva evolució com a persona. El psicoanalista Carl G. Jung ens demana que ens preguntem quin mite vivim. A la vista de l'obra de Remedios Varo sembla evident que el mite que viu aquesta artista és el de l'ésser en metamorfosi o regeneració constant, tal com es manifesta en la seva obra. Així, algunes de les imatges pintades per Varo es transformen en complexes arquitectures, imatge de la construcció interior, com ara en el quadre *Catedral vegetal* (1957).

Altres imatges mitològiques poblen els quadres de Remedios Varo, totes convergint en la idea de creació i recreació. Podem dir, amb Campbell, que les imatges mitològiques posen en comunicació la consciència amb l'inconscient. Els mites que revivim ens permeten reconnectar amb la nostra dimensió profunda. És per aquest motiu que Remedios Varo pinta dones que filen, cusen o broden, com per exemple les dones que veiem en la pintura *Brodant el mantell celeste* (1961). Com ella mateixa, aquestes dones que treballen de forma perseverant i incansable evoquen les Moires gregues, mestresses de la vida i del destí humans; també evoquen la figura mitològica de Penèlope, que simbolitza el treball de teixir la vida, fent-se, desfent-se i tornant-se a fer.

En l'obra de Remedios Varo ens topem sovint amb el símbol del fet de teixir que, en el seu llibre sobre el matriarcat, l'antropòleg Bachofen ja havia destacat com el símbol emblemàtic de la creació tel·lúrica. El mantell del quadre *Brodant el mantell celeste* es va desenvolupant gràcies a les brodadores d'un taller imaginari situat, en efecte, en un espai a les alçades. És la feina de les Filoses, o de les Grans Mares originàries, segons una concepció matriarcal de la cultura de la qual encara queden petges, com les imatges de la Verge Maria 'anant a costura a aprendre de lletra', una manera simbòlica de dir que és teixint i desteixint la vida com es coneix la vida.

Sense fer-ne propaganda –les imatges dels seus quadres parlen per elles mateixes!- és evident el punt de vista feminista de Remedios Varo. Tal com diu Roberta Ann Quance al seu llibre *Mujer o árbol*, el que va fer Varo és feminitzar el fet de la creació en un sentit ampli; va intentar cridar l'atenció sobre l'activitat artística –exemplificada en la seva obra a través dels símbols adients- com un acte femení, reivindicant així la dona com a artista i com a creadora. Segons Marián L.F. Cao, coordinadora del llibre

Creación artística y mujeres. Recuperar la memoria (Narcea Ediciones, 2000), ha costat molt introduir les dones creadores en el concepte 'dona', com si això no fos possible.

En aquest mateix llibre *Creación artística y mujeres*, diu l'estudiosa Gladys Villegas Morales, respecte de l'obra de Remedios Varo: *El seu univers pictòric està habitat, principalment, per personatges femenins, triangulars, amb gran ulls ametllats, misteriosos i llunyans, nas afilat i la cabellera abundosa com la que tenia la pròpia artista.*

Ho he dit abans: en l'obra de Remedios Varo hi ha molt d'autobiogràfic en el doble aspecte físic i metafísic. L'obra de Varo, realitzada en femení singular, trenca esquemes. Així, l'artista Varo situa la dona en el mateix rang que l'home en el seu camí cap al coneixement i la transformació personal. D'aquí ve que en les seves pintures a més de tallers de filats, costura i brodats, hi hagi també espais tradicionalment masculins com ara laboratoris, com en el quadre *El laboratori* (1947); o tallers artesans, com ara en *El relлотger* (1955); o obradors com el de la pintura *L'alquimista* (1955), on es veu la figura d'un alquimista entotsolat en la seva tasca d'estudi fins a fondre's amb l'entorn. En aquest quadre, el terra es veu com un escaquer, símbol de la dualitat amb què es presenta la vida física i metafísica, sempre en tensió entre dues forces: positiu/negatiu, dia/nit, femení/masculí, yin/yang, anima/animus.

En moltes de les pintures de Remedios Varo trobem figures andrògines, una composició visual de la persona humana en el seu aspecte de *coincidentia oppositorum*, 'coincidència d'oposats' o 'l'equilibri de forces contràries' que ha de tenir lloc al nostre laboratori interior per tal de trobar l'harmonia interna. Hi ha una pintura de Varo titulada precisament *Harmonia* (1956), i que amb consciència del que fa, l'artista subtitula 'autoretrat suggerent'. És evident l'aspecte androgin de la figura que, no obstant això, presenta el rostre ovalat en triangle de l'autora. La contemplació dels detalls simbòlics d'aquesta sola pintura donaria per a tota una llarga conferència, la qual cosa no podem fer aquí, ni ens podem allargar massa, ja que el temps *fugit* i hem d'anar acabant aquesta intervenció.

En resum, doncs: l'obra de Remedios Varo és com un gran retaule on es van desplegant quadres rics en la simbologia que mostra el seu viatge interior, la seva experiència femenina en el seu camí cap al coneixement.

Un viatge que desafia els estereotips femenins, els transforma i dóna un nou vigor als mites, fins i tot als que no semblen propis, com ara el del Minotaure, figura que Varo va pintar amb rostre femení.

Sembla ser que ja des de les seves primeres exposicions a Mèxic la crítica va destacar en la seva pintura la peculiar relació entre éssers i coses. Al respecte, diu el crític mexicà Ceferino Palencia: *Relació que donava lloc a la creació d'un món en el qual totes les coses que envolten l'ésser humà tenien tanta ànima com els éssers vivents, i els éssers vivents tanta perennitat com les coses que són al seu voltant.*

La pintura de Remedios Varo, tan fascinant, no és histriònica o postural com pot veure's en moltes de les pintures de Dalí, sinó que és el resultat d'una forma integral de viure, on no hi ha dissociació entre el món intern i l'extern, que ella viu com el que és: una unitat de vida. La pintura de Remedios Varo narra a través d'un imaginari propi una vida de coneixement fins allà on els humans podem arribar. Deia el seu últim marit, Walter Gruen, que Remedios Varo era un 'pioner espiritual'. En efecte: aquesta conquesta d'ella mateixa, aquest assoliment de la pròpia realitat fins al més recòndit de l'ànima, és el que es reflecteix en unes pintures que imanten per la seva potència visual.

Teresa Costa-Gramunt
Biblioteca de Catalunya, 20 de maig de 2015

Bibliografia

- Ann Quince, Roberta, *Mujer o árbol. Mitología y modernidad en el arte y la literatura de nuestro tiempo*, A. Machado Libros, Madrid, 2000.
- Campbell, Joseph, *En busca de la felicidad. Mitología y transformación personal*, Editorial Kairós, Barcelona, 2004.
- Cortès i Giner, Eva, *Remedios Varo i Uranga. L'encontre dels seus dibuixos amb el surrealisme francès*, Arola Editors, gener 2013.
- Diego, Estrella de, *Remedios Varo*, Fundación Mapfre. Instituto de Cultura, Madrid, 2007.
- Fuente, Inmaculda de la, *Las republicanas "burguesas"*, Punto de Vista Editores, Madrid, 2015.
- González Madrid, María José / Rius Gatell, Rosa (editoras), *Remedios Varo. Caminos del conocimiento, la creación y el exilio*, Editorial Eutelequia, Madrid, 2013.

L.F. Cao, Marián, (Coord.), *Creación artística y mujeres. Recuperar la memoria*, Narcea ediciones, Madrid, 2000.